

“ÜMİT” GIRİT SULARINA GÖMÜLDÜ; GIRİT, GİRİTLİLERİN YÜREĞİNE...*

Kemal ARI**

Özet

Her Giritli, Giritli olmaktan gurur duyuyordu. Giritliler, dış dünyaya belli ölçülerde kapalı bu alanda ortak tavırlar, ortak duygusal duruşlar ve ortak bir beden dili yaratmışlardı. Kuşkusuz, Rum’u Türk’ten ayıran özellikler ve giyim biçimleri vardı, ancak ayırıştırıcı özelliklerden daha çok, benzer özellikleri bulunuyordu.

Bu kadar iç içe yaşam ve ortak kültür, alınan mübadele kararıyla bozuluyordu. Mustafa Kemal’in Ordusu, Yunan kuvvetlerini Anadolu’dan çıkarması sonucunda yapılan antlaşmalar gereği, Batı Trakya dışındaki Yunanistanlı Müslümanlar gibi Giritli Müslümanlar da Mübadeleye tabi tutuluyorlardı...

Mübadele edilecek Giritli Müslümanları Anadolu’ya taşımak için Seyr-i Sefain tarafından birçok gemi görevlendirildi. Bunlardan bir tanesi de Türk Kurtuluş Savaşında büyük işler başarmış 55 yaşındaki Ümit isimli bir gemiydi. Ümit, yaşlı, eskimiş ve çoktan emekliye ayrılması gereken bir gemiydi. Buna karşın Ümit, göçmen taşıma işinde kullanılıyordu. Ümit, durmadan iskeleden iskeleye savrulup duruyordu. Ümit’in yorgun bedeni bu hareketliliğe fazla dayanamayarak kendini Girit’in soğuk sularına bırakıyordu. Böylelikle Girit, Giritlilerin yüreğinde Ümit ise Girit’in soğuk sularında kalıyordu.

Bu çalışmanın amacı, kurtuluş savaşında büyük işler başarmış “Ümit” isimli gemiyi tanıtmak, doğdukları topraklardan ve ortak kültür yaşadıkları insanlardan göç yoluyla ayrılmak zorunda bırakılan insanların yaşadıkları zorlukları anlatmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Göç, Mübadele, Ümit, Seyr-i Sefain, Gemi.*

Her Giritlinin bağrında bir Girit yatar; Girit’in bağrında ise Ümit... Göçmen olmak zordur; göçmeni taşımak ise yaşı yarım yüzyılın üzerine çıkmış ihtiyar bir gemi için o ölçüde zor olmalı! Girit, kendisini terk etmek zorunda kalan Girit mübadillerinin gözyaşları içinde ufukta yitip kalan vatanlarının adıdır; Ümit ise

Ümit Gemisi

* Bu makale, dergimizin bu sayısında “Umit Sang Into To Crete Water; Crete to The Heart Of Cretans” adıyla yayınlanan (s.s.205–212) makalenin Türkçe’ye çevirisidir. Yakında uluslararası hakemli dergi olmayı planlayan dergimizde, düzenli olarak İngilizce makaleler de yer alabilecektir (Editör).

** Doç Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü, (kemal.ari@deu.edu.tr).

zorlu bir yolculuğa başlamak için beklerken bu yolculuğa gücü yetmeyen ve yaşlı bedenini Kandiye'nin sularına bırakıveren bir Türk gemisi...

Sanki yazgılar, Girit'in sularında kesişmiş gibidir.

Ümit, Girit'in sularına gömüldü; Girit, Giritlilerin Yüreğine...

Girit'in değişik kentlerinde gündelik yaşamda çoktandır değişmeler olmakla birlikte, 1922 yılının sonlarında adımlar daha da hızlandı. Yüreklere daha bir derinden atmaya başladı. Bir haber kulaktan kulağa bomba gibi patlayıvermişti: Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı ordular, Venizolos'un Anadolu içlerine sürdüğü Yunan ordusunu darmadağın etmişti. Türk süvarileri İzmir'e doğru ilerliyorlardı.

Şaşkınlık heyecanla yumak olmuştu; yürekleri bir duygu sarmalı sarmıştı. Girit'te bu habere Türkler içten içe seviniyor; Rumlar "Türkler buralara da gelirler mi?" kaygısı ve endişesini yaşıyorlardı. Meraklı gözler haberin doğruluğunu araştırıyorlardı. Söylentiler gittikçe kabarmış; kimi şaşkıncı dedikoduların arasında gerçek bilgilerin de olduğu bir süre sonra anlaşılıyordu. Müslümanlar camilerde heyecanla duygularla dua ediyor; Rumlar endişe içinde kiliselerde istavroz çıkarıyorlardı. Bu haberlerin ardından bütün Yunanistan'a yığın yığın perişan Anadolu Ortodoksları dökülmeye başladılar. Resmi çevrelerin özene bezene saklamaya çalıştığı söylentilerin doğru olduğu bu sefalet içindeki insan görüntülerinden anlaşılıyordu. Anadolu Rumluğu sükün etmiş, anakara Yunanistan'a ve Yunanistan'a bağlı adalara akıyordu...

Yüreklere ağzlardaydı. Gelişmeler, bir tarihsel dönüm noktasında olduklarını zihinlerine çakıyordu.

Giritliler kendini, Rum olsun, Türk olsun; Yunanlıdan ayrı görüyorlardı. Bu adaya özgü bir durumdu. Giritlilik adıyla dillendirilen kendilerine özgü bir kimlik geliştirmişlerdi. Türklerin pek çoğu Türkçe bilmezdi. Hatta konuşulan yerel dil de Yunancadan çok ayrıydı. Kendine özgü bir kimlik etrafında öbeklenmiş farklı kültürler vardı; ancak bunlarda da din ve milliyet farkı gözetilmeksizin, yaşamın her alanıyla ilgili iç içe geçmişlik görülüyordu. Doğup büyüdüğü bu topraklarda geçen yüzyıldan beri başlayan huzursuzluklar can sıkıcıydı. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Giritli Rumların bu adayı Yunanistan'a bağlamak yönündeki gayretleri, hoyratlıkları, kabaran Yunan milliyetçiliğiyle birlikte yaşanan sayısız cinayet, parçalanmış Müslüman bedenleri ortak bellekte kazılıyordu. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı bastırmak için uğraşları; bu ilk kalkışmayı bastırmış olsa da ardından çıkan ve bir türlü sonu gelmeyen yeni ayaklanmalar, cinayetler, toplu katliamlar, büyük, güçlü devletlerin soruna el atarak, adım adım Girit bunalımının uluslararası bir sorun haline gelişi... Yapılan ıslahatlar, verilen özerklik; buna karşın hiç durmayan Yunan Milliyetçiliği ve Rum hoyratlığı... Bütün bunlar geçen günlerin derinliklerinden gün ışığına çıkarak sırtıyor, bir film şeridi gibi ortak bellekte akıp duruyordu.

Ancak yine de Giritli olmaktan gurur duyuyorlardı. Son yüzyılın bu ayrıştırıcı niteliğine karşın, çok daha eskilerden ve derinlerden gelen ortak bir duygusal birliktelik de vardı. Ayrışıklığın yanı başında, kökleri derinlere uzanan ortak duygu yumağının sarmalındaydılar. İster istemez, dış dünyaya belli ölçülerde kapalı bu alanda ortak tavırlar, ortak duygusal duruşlar ve ortak bir beden dili yaratmışlardı. Giritli

Müslümanlar olarak, bu adanın bir parçasıydılar. Yaşamlarının geriye kalanını buralarda, bu topraklarda geçirmek istiyorlardı. Kendilerine ait mezarlıkları vardı; aile büyükleri buralarda gömülüydüler. Camileri, tekkeleri, mezarlıkları, giyim kuşamları ve geleneklerinin bütünü ile bu topraklara aittiler. Önceleri, Müslüman-Hıristiyan ayrımı gözetmeden, adanın kapalı havası içinde iç içe birlikte yaşıyorlardı. Ayrı dinleri ve mezhepleri paylaşıyorlar da, hatta “Bizim gibi Müslüman” dedikleri ve aynı dini paylaştıkları insanların içinde Mevleviler, Bektaşiler olsa da; sonuçta ortak bir kültürü paylaşıyorlardı. Ortak yemekler yiyorlar, ortak bir dili konuşuyorlar, bir eğlencede ya da matem havasında, ortak bir duyguda birleşebiliyorlardı. Genç kızların özenerek yaptıkları nakışlardaki çeyizlik motiflerde ortak pek çok nakış vardı. Giyimlerinde ve kuşamlarında da benzeşmeler görülüyordu. Kuşkusuz, Rum’u Türk’ten ayıran özellikler ve giyim biçimleri vardı, ancak ayırtıcı özelliklerden daha çok, benzer özellikleri bulunuyordu. Farklılıkların keşiştiği ortak alanda, ortak bir şeyleri de yaşıyorlardı. Örneğin; bir düğünde ya da bir coşku anında gençlerin nara atışları bile ortaktı. Yandaki Hıristiyan komşuları domuz eti yerlerken, kendileri yemiyordu. Ancak kuzu eti yemeyi pek seviyorlardı. Yaptıkları yemeklerine cömertçe koyun eti katıyorlardı. Salyangozu Rumlar yiyorlardı; Türklerden de salyangoz yiyenler vardı. Kimileri de keçi etine düşkündü. Ancak bütün Giritlilerde olduğu gibi zeytin ve zeytinyağı sofralarının tacıydı.

Ot kültürü, Rum-Türk ya da Müslüman-Hıristiyan ayrımı pek yapmıyordu. Her birinin evinin bahçesinde öyle ya da böyle zeytin, limon ve diğer narenciye ağaçları vardı.

Peksimet, her Giritli’nin neredeyse torbasından hiç eksiltmediği yiyeceği idi. Girit’in dağlık arazilerinde, o ya da bu nedenle günlerdir evlerinden uzak olmaları, zor bozulan bu gıdayı yapmayı öğretmişti onlara. Önce adayı saran korsanlar, ardından Rum eşkıyaların hunharlıkları bu kopuşun belli başlı nedenleriydi. Bunun yanı sıra sürü sahibi olup, aylarca sürülerinin peşinden gidenlerin de uzun süre hiç bozulmayan, sürekli sert ve kuru kalan, ancak hafif ıslatıldığında yumuşayıveren bu yiyeceği çok değerli kılmıştı Giritlilerin gözünde.

Ya ottan yaptıkları yemeklerine ne demeli?

Otlardan yaptıkları değişik yemekleri yemeye bayılıyorlardı. Değişik isimler verdikleri otları genellikle haşlıyorlardı. Kavurarak yemeyi pek sevmezlerdi. Tencereye koydukları ot doğal rengini yitirmeden yemeklerini yapıyorlardı. Otlar kalın doğranmalı, tabağa konulduğunda diri durmalıydı. Börekleri meşhurdu. Çok sevdikleri, Girit’in neredeyse her yerinde buldukları bu otların içine kimi zaman tavuk, kimi zaman kuzu eti ya da pirinç gibi başka gıdalar ekleyip bir tür içlik oluşturarak, özene bezene böreklerini yapıyorlardı. Özellikle “Çullama” dedikleri börekleri vardı. Bir tepsiye özenerek serilen yufkanın içine özel bir karışım koyarlardı. Pirinç eklenmiş ciğerli iç pilavın arasına haşlanmış tavuk eti ve akıllarına göre değişik otlar serpiştirerek çullamanın içini hazırlarlardı. Üzerine başka bir yufka sererek, odun fırınına atarlardı. Her Giritli çullamayı iyi bilir ve severdi. Şevket-i bostanları, kuzu etli marathaları; bir de mizitro pideleri ve her Giritli için her zaman afiyetle yenen arapsaçı... Hele bu otlar mutfaklarında o kadar çeşitliydi ki: Sarmaşık, ebegümece, ısırgan, cibeş, stifno, turpotu,

ısırgan, kenger, hindibağ, şevket-i bostan, gelincik, labada, kuşotu, sinirotu, helvacık, radika, deniz börülcesi, kuşkonmaz, arapsaçı, marata, tarla çakısı, tarla çivisi ilk akla gelenlerdi. Şevket-i bostan otu kuzu etiyle pişirilirdi. Isırgan ve tere ile gelincik böreği neredeyse her Giritli tarafından bilinirdi. Zeytinyağlı turp otu, midyeli pilav, gibi yığınla kendine özgü yemekleri bulunuyordu.

Girit'in havası ayrı, yemekleri ayrıydı...

Kültürlerinin yumak haline getirdiği Giritlilik kimliği bu kadar yoğun bir duyguyken, iç içe geçmişlik herkes için bu kadar belirgin ve yoğunken ya şimdi ne olacaktı? Geçmiş dönemlerde kimi zaman kendi yaşadıkları kimi zaman da büyüklerinden duyageldikleri göçler mi yaşanacaktı? Bu olguyu düşünmek bile istemiyorlardı; ama yine de havalar bulanmıştı. Göçün kokusu, sezinleyen burunlara çoktan düşmüştü.

Bu yeni gelişmelerle birlikte gittikçe artan ve keskinleşen Yunan hoyratlığı birden bire azıvermişti. Duruşlar katı ve keskindi. Müslüman olarak gördükleri Müslümanlara karşı, eskiden çok şeylerini paylaşmış oldukları komşuları hoyratça davranıyor; bir de bunlara siyasilerin katı duruş ve siyasetleri eklenince, Girit onlar için cehennem hayatına dönüyordu. Kimisi tüccar, kimisi rençperdi. Alın terleriyle bu topraklara kök salmışlardı; her ölümle geçmişe kök salıyorlar, her evlilikle geleceğe filiz verip, uç atıyorlardı. Emekleriyle kazanıp, yaşamlarını sürdürdükleri, kenetlenip sarıldıkları Girit'te şimdi emanet gibiydiler.

Artık, çok sevdikleri Girit onlar için cehennem olmuştu.

Ve günün birinde, hep bekledikleri, ancak hiç duymak istemedikleri bir haber kulaktan kulağa yayılıverdi. Giritli Müslümanlara da batı Trakya dışındaki bütün Yunanistanlı Müslümanlar gibi göç yolları görünmüştü. Yürekler duracak gibiydi. Boğazlar düğüm düğüm, gözler yaşlıydı. Mübadele ediliyorlardı. Duymadıkları, bilmedikleri dilleri konuşan komisyon üyesi kişiler köy köy dolaşp, ellerinde defterleri, kayıtlar tutuyorlar, mallarını saptamaya çalışıyorlardı. Pek çok Giritli zaten, daha bu kurul üyeleri gelmeden yollara dökülmüştü. Doğdukları Girit, bundan sonraki yaşamlarında bir zamanlar yaşadıkları Girit olacaktı. Acı, yüreklerde derin tortular oluşturuyordu. Gelecek meçhuldü; geçmiş ise bıçak ucuyla yüreklerde hep kanayacak derin izler bırakıyordu. Anılar beyinlere saplanmış burguydu. Bütün duygu dünyaları buz kesmişti. Zaten bir süre sonra, Yunanlı yetkililer ana kara Yunanistan'dan gemilere yükleyip, bazı Rum göçmenleri Girit'e getirmeye başladıklarında her şeyi çok daha net olarak görmeye başlamışlardı.

Girit'ten Anadolu'ya göç başlıyordu. Ve pek çok Giritli Türk'ün geriye dönüp, "Elveda Girit, elveda doğduğum toprak!" diye avaz avaz bağırması geliyordu.

Yollar artık Giritlilerin ayakları altında eziliyordu. Çoluk çocuk yollara dökülmüş, kıyılara doğru akıyorlardı. Gün geldi gemiler iskelelere dayanıverdiler. Hanya, Kandiy ve Resmo bu iskelelerin en ünlüleriydiler.

Bu gemiler Türkiye'den, Türk bayraklarıyla geliyorlardı. O günlerde Yunanistan'da veba söylentileri vardı. Bu nedenle gemilerin her birinde Türkiye'den

ayrılmadan önce farelerden arındırılıyordu. Her gemi veba virüsüne karşı temizleniyordu. Göçmenlere gemilere binmeden önce bir bir aşılarda uygulanıyordu.

Göçmenlerden Bir Grup

Gemiler artık yollardaydı. Sıra sıra, kimi zaman aynı gün kimi zaman aralıklar biçiminde göçmen taşımaya başlamışlardı. Nilüfer, Giresun, Mersin, Akdeniz, Rize, Bahriçedit bu gemilerden bir kaçıydı. Hayvanlarıyla, yanlarında taşıyabildikleri denk yığınlarıyla gemilere yerleşiyorlar; köpüren dalgalar arasında gözleri nemli, boğazları düğümlenerek, ufukta yitip giden Girit’i son kez görmek için geminin güverte kıyılıklarına üşüşüyorlardı. Mevsimine ve yolun uzunluğuna göre, her geminin yaşadığı serüven ve her gemideki göçmenin yüreğinde yaşadığı fırtına ayrı ayrıydı. Kimi gemiler fırtınaya yakalanıp batma tehlikesi atlamışlardı; kimileri kar ve yağmur altında tentesi olmadığı için ıslanan göçmenleri günlerce ıslak bedenleriyle taşımışlardı. Her gemide, her bedende ayrı fırtınalar kopuyordu. Gemiler Girit’ten uzaklaştıkça, her yürekte Girit özlemi çoktan başlamıştı bile...

1924 yılı Nisan ayının ilk günlerinden biriydi. Girit sularında bir gemi Giritli göçmenleri bindirmek için bekliyordu. Girit iskelelerine gelen ve öbek öbek gruplar oluşturan göçmenler gemiye binmekte isteksiz duruyorlardı. Geminin adı Ümit’ti. 55 yaşındaydı. Kurtuluş Savaşı’nın bu emektar gemisi, hem Anadolu’ya insan geçişinde, hem de Karadeniz kıyısına Sovyetler’den gelen silah, cephane taşınmasında rol almıştı. Türk Ordusu’nun gereksinim duyduğu asker, silah ve cephane taşıma işinde sürekli yer almıştı. İngiliz devriyeler tarafından sık sık arama yapılan gemiye bir keresinde İngilizler tarafından da el bile konulmuştu¹. Bu yorgun gemi, şimdi Türkiye’nin yeni denizcilik ülküsünün önemli bir aktörü olarak Girit sularında, iskeleler arasında

¹ Serdar Hüseyin Sayar, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Denizcilik Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, s.s.81, 89 vd; Ayrıca bkz. Nurettin Peker, *1918–1923 İstiklâl Savaşı’nın Vesika ve Resimleri, İnönü, Sakarya, Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı Hatıraları*, İstanbul, 1955.

göçmen yüklemek için mekik dokuyordu. Girit'teki iskelelerden benzer nedenlerden ötürü, Ümit gemisine göçmenler binmemişlerdi. Kandiye'deki Türk Yükleme Kurulu'na bir yazı yazılarak, bu konunun üzerinde durularak, gereken bilgilerin verilmesi istendi². Gelen yanıtta neden açıkta: Mübadele Bakanlığı, göçmenlerin zengin ve yoksul kesimlerden karışık olarak göçmen taşımalarını istemişti. Üstelik gidecekleri yerler olarak hiç duymadıkları Anadolu kentlerinin ya da kırsalının adı söyleniyordu. Korkuyorlardı. Bilmedikleri bir coğrafyada, savrulmuşlarının olası dramatik sonu onları ürkütüyordu.³

Girit'te Batan Ümit Gemisi

Giritliler gemiye binmeyince, Ümit gemisi de uzun süre Girit'teki iskelelerde bekledi. Gemi, o dönemin bütün gemileri gibi buharlıydı. Kazanlarını kömürle ısıtıyordu. Bakanlık bütün gemilere kömürlerini Zonguldak'tan alma yükümlülüğü getirmişti. Ümit de kömürünü Zonguldak'tan yükleyip, yola çıkmıştı. Ancak gittikçe uzayan bu bekleyiş, ardından o iskeleden bu iskeleye gidip geliş can sıkıyordu. Bu süreçte sürekli motorlarını çalıştırıp susturmak zorunda kalan geminin, sonunda kömürü bitmişti. Bir o iskeleye, bir bu iskeleye gidip, göçmen yüklemeye çalışan Ümit bir türlü göçmen yükleyemiyordu. Bu mekiklerin sonunda gemi Kandiye açıklarında beklemeye başladı. Kömürü biten gemi manevra yeteneğini yitirmişti. Gemi kaptanı Hüseyin Bey çaresizdi. Kabaran dalgalarla birlikte gemi dalgaların savrulmuş ve akıntının etkisiyle sürüklenmiş, sonunda ağır bir yara alacak şekilde karaya oturmak zorunda kalmıştı. Çarpmanın etkisiyle kış kısmından ikiye bölünen gemi, suların azgın saldırısı karşısında kalmış ve batmaya başlamıştı. Gemi su alıyordu. Ümit, karaya

² 20.3.1924 tarihli yazı: B.C.A., 030/10-123-877-5.

³Bu konuların ayrıntıları İzmir Deniz Ticaret Odası tarafından yayımlanan ve tarafımızdan yazılan (*İzmir'den Bakışla-Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri -Lozan'dan Kabotaja-*, İzmir, 2008) adlı yapıtta görülebilir. Yine bkz. Kemal Ari, *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt yay., 4. baskı, İstanbul, 2007.

oturduktan sonra fırtınanın sürmesinden dolayı bölgeye uzun kurtarma gemisi gönderilememiştir.

Ümit’in kısmen batarak Girit sularında karaya oturuşu, dönemin en heyecanlı haberlerinden biri oldu. Basında ağırlıklı olarak, gemi kaptanları sorumlu tutuluyordu. Olayın ardından bir İstanbul gazetesi şu başlığı attı: “Şehrimize gelen kaptanlar hesap verecekler. Kabahatleri olup olmadığı bundan sonra anlaşılacak. Baş kaptan raporunu yönetime verdi”⁴.

Sadullah (Güney) Bey
(1883-1945)

Beklenilmeyen bir anda fırtına çıkmış, rüzgârın ve suların basıncına dayanamayan gemi, bütün çabalara karşın, kış tarafından ikiye ayrılarak, kısa bir zamanda suların arasına gömülmüştü. Hüseyin Bey’in İstanbul’a gelmesinden sonra, Seyri Sefain Müdürlüğü yüksek memurlardan oluşan bir inceleme kurulu oluşturdu. Kaptanın verdiği rapor incelendi. Kazanın tanıkları teker teker dinlendi. Kurulun incelemesini en kısa sürede bitireceği düşünülüyordu. Yapılan inceleme sonunda, süvarinin suçlu olduğu ortaya çıkarsa, Hüseyin Efendi’nin idare ile ilişkisi kesilecek ve kaptanlık ehliyeti alınacaktı. Kendisinin yargılanması da söz konusuydu. Sadullah Bey, Ümit’in süvarisi ile ilgili olarak kendisiyle görüşen gazetecilere şunu söylemişti: “Süvarinin raporunda suçun hepsi denize ve fırtınaya yüklenilmektedir. İnşallah işin doğrusu da böyle olsun. Bu gün için Ümit, ümitsiz bir hale gelmiştir. Yani vapuru kurtarmak ihtimali kalmamıştır. Zaten kurtarılsa bile ümit yararlanılacak bir durumda değildir. Batmadan evvel gemiyi satmak lazım gelse idi kimse gemiye enkaz fiyatından fazla on para vermezdi. Düşününüz ki bu gemi 55 senelik bir hayata sahiptir. Hemen hemen bu zamanda kullanılan gemilerin en eskilerinden biridir. Avrupa’da en mükemmel bir gemiyi nihayet yirmi sene kullanırlar. Mamefih biz Ümit vapurunun tekaud ve istirahatata hak kazanmış olmasına rağmen ufak tefek işlere göndermekten vaz geçemiyorduk. Şimdi kazaçede geminin bütün kısımlarını sökiyoruz. Tavanlarına, döşemelerine varıncaya kadar.”⁵

Girit’te, Kandiye sularında Ümit yaşlı bedenini dinlendirmek üzere sulara bırakıvermişti. Herkesin kafasındaki ortak soru şuydu: Gemi battığında ya içinde binlerce Giritli Müslüman olsaydı?

Gemi batmış, ancak ölen olmamıştı.

⁴ İleri, 11 Nisan 1924.

⁵ İleri, 11 Nisan 1924.

Yürekleri ferahlatan tek şey buydu...

On binlerin yüreğinde Girit ve Girit'le ilgili her şey gömülüp kalmıştı; Girit'in azgın sularında gömülüp kalansa, yaşlı bedeniyle Ümit'ti...